

מבוא

ספר זה הוא קיצורו של ספר בן חמישה כרכים של המחבר, "חמדת התעודה לבית ישראל ויהודה", שעדיין לא נתגלה. אף בקיצורו, הוא חיבור מקיף בן 230 דפים ובהם אוצר גדול של מדרשים ופירושים ידועים ובלתי ידועים, המעיד על היקף הספרות התורנית שהילכה בקרב חכמי ארס-צובא במאה השלוש-עשרה, ויש בו ללמד על לימוד התורה, על פרשני התורה ועל דרשניה שחיברו יצירות בעברית הקשורות בתורה, סוג ספרותי שהצטיינו בו חכמי חלב גם בתקופה יותר מאוחרת.³

סוג ספרותי אחר שהצטיינו בו יהודי חלב, שלא נודע עד עתה בקרב החוקרים, ועל אחת כמה וכמה ברבים, הוא הפיוט העברי והשירה הערבית שהילכו צמודים יחד וקשורים זה בזה בביצועם. מהפיוטים של יהודי חלב, נדפסו אך מעטים בהשוואה לכמות האדירה של יצירה זו הנמצאת בכתבי יד רבים שיש בהם מאות ואף אלפי פיוטים עבריים, ורק מעט מהם נדפסו. בכתבי יד המכילים פיוטים עבריים ובכתבי יד מיוחדים, נמצאים שירים בערבית היהודית, וברובם הגדול, אם לא כולם, הושרו יחד עם הפיוטים העבריים באותם המקומות עצמם. גם כאן מדובר ביצירה ענפה שגילית לאחורונה בכתבי יד אחדים, ומספר שירה מגיע למאות רבות. לא מצאתי עושר כזה ביצירה ענפה זאת של שירה עברית וערבית בקרב קהילות ישראל, וראויה היא לכינוס, לפרסום ולמחקר.

כנגד זאת, יש לציין שהספרות הרבנית – הכוללת ספרי הלכה, ספרי שאלות ותשובות וספרי פירושים ומדרשים למקרא מן התקופה המאוחרת – נדפסה ברובה, ואף נכתבו ספרי עזר ביבליוגרפיים עליה וביוגרפיות של מחבריה, ואלה מסייעים רבות למחקרה.⁴

במסגרת ספר זה, נתרכז בספרות הערבית היהודית בכלל ובתרגומי המקרא בפרט.

2. היצירה הספרותית בערבית היהודית

כאמור לעיל, היצירה הספרותית בערבית היהודית שיצרו יהודי סוריה, כולל חלב, עדיין לא זכתה לאיסוף ולמחקר. היא אף אינה נזכרת במחקרים שנכתבו על יהודי סוריה וספרותה, והדבר מפתיע ביותר, מכיוון שספרות זו בעלת היקף גדול, ואיזהזכרתה יש בה העלמת פן אחד משתי פניה של כלל היצירה שנכתבה בעברית ובערבית היהודית. בנושא זה מתבקשת השוואה עם שתי הקהילות הגדולות שקהילת

1. היצירה הספרותית של יהודי חלב

הקהילה היהודית בחלב היא אחת הקהילות היהודיות העתיקות, אולם ידיעות היסטוריות עליה ידועות לנו רק החל מן המאה העשירית ואילך. חלב, שישבה על צומת דרכים בין המרכזים של היהדות, בין המרכז הקדום בבבל שבמזרח ובין המרכזים החדשים שקמו במערב, בספרד ובמצרים, עברו בה חכמים ותלמידי חכמים, ורבים נתעכבו בה ואף התיישבו בה. בחלב הוקמו ישיבות, והייתה בה הנהגה רוחנית בולטת שעמדה בקשרים הדוקים עם מרכזי היהדות במשך אלף השנים האחרונות. גדולי היהדות שעברו בה או שפנו אליה ממזרח ומערב היללו את הקהילה ושיבחו את ראשיה כקהילה יהודית שורשית התומכת בלימוד תורת ישראל והשרשתה בכל תפוצות ישראל.¹

תרומתה של יהדות חלב ליהדות בתחום היצירה התורנית והספרותית באה לידי ביטוי מצד אחד בלימוד ספרותם של גדולי ישראל, של גאוני בבל, חכמי ספרד וחכמי מצרים, ובראשם ר' סעדיה גאון ור' משה בן מימון,² ושימורם בהעתקות רבות, ומצד אחר ביצירת ספרות מקורית ענפה שחלקה הקדום עדיין ספון בכתבי יד הנמצאים בספריות, במוזיאונים ובידיים פרטיות בעולם ובישראל. קהילת יהודי חלב יצרה ספרות תורנית בשתי השפות היהודיות במזרח, בעברית ובערבית היהודית. אך בעוד שספרותה העברית שנוצרה בתקופה מאוחרת נתפרסמה ברובה ונודעה בקרב חכמי היהדות, ספרותה שנכתבה בערבית היהודית לא זכתה לתשומת לב, ועדיין לא נחקרה כלל. הזיקה בין הספרות העברית ובין הערבית היהודית ביצירת יהודי חלב היא עמוקה, ומראה את שתי הפנים של יצירת הקהילה היהודית בחלב. נביא שתי דוגמאות להמחשת דברינו בנושא זה.

לצד ההעתקות של תרגום ר' סעדיה גאון לתורה במשך כחמש מאות שנה, מן המאה האחת-עשרה עד המאה השש-עשרה, ויצירת תרגומים חדשים לתורה בערבית היהודית החלבית במשך ארבע מאות השנים שאחרי כן, מן המאה השש-עשרה עד המאה התשע-עשרה, יצרו חכמי חלב ספרות ענפה הקשורה בתורה הן בעברית הן בערבית היהודית. יצירתם של חכמי חלב בעברית כוללת מדרשים ופירושים, ונציין את הפירושים הידועים מעט בקרב החוקרים, שלא נתפרסמו עד עתה, שנכתבו במאה השלוש-עשרה, בשנת 1285, הלוא הוא הספר "חמאת החמדה" לר' שת הרופא בן ר' יפת.

1. על יהודי סוריה ובכללם על יהודי חלב, ראה אשתור 1944, 1951, 1970; רוזאניס 1930; שמוש 1967; הראל 1992; זוהר 1990, 1993; פרנקל 1995; אילן 1996, עמ' 33-13; הראל 1997, עמ' טו-ל.

2. על ההעתקות ראה אשתור 1954, עמ' 425-426, 1970, עמ' 154 וראה להלן על העתקות כתבי יד של תרגום התורה לרס"ג.

3. על כתב יד זה ראה לעת עתה לוי 1923; הגיך אתרוג 1987; פלדשטרן 1992.

4. על ספרי חכמי ארס צובה שנדפסו ראה בפירוט אצל יערי 1937 עמ' 29-52; לנייאדו 1980; הראל 1997.